

ONUNCU YILINDA SOMUT OLMAYAN KÜLTÜREL MİRAS LİSTELERİ: GÖRÜNÜRLÜK, DEĞERLİLİK VE GÜVENİRLİK

Intangible Cultural Heritage Lists in Tenth Year: Visibility, Valuableness and Reliability

Prof. Dr. M. Öcal OĞUZ*

ÖZ

Kısa adı UNESCO olan Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumunun 2003 yılında gerçekleştiren Genel Konferansında kabul edilen *Somut Olmayan Kültürel Mirasın (SOKÜM) Korunması Sözleşmesi*'nin taraf devlet sayısı 2017 yılında 175'e ulaşmış ve sözleşmenin uluslararası toplumdaki görünürlüğü artmıştır. UNESCO'nun kültürel mirasla ilgili diğer beş sözleşmesi ile karşılaştırıldığında 1972 Sözleşmesi'nden sonra bu sözleşmenin kısa sürede uluslararası toplumun ilgisini çektiğini taraf devlet sayısında kısa sürede görülen artıştan hareketle söyleyebiliriz. Sözleşmenin uluslararası alandaki en önemli görünürlüğü ise uluslararası listeler oluşturmaktadır. Bu listeler arasında *Temsili Liste* sözleşmeye yönelik görünürlük, *Acil Koruma Listesi* korumaya yönelik değerlilik ve *Korumanın İyi Uygulamaları Kaydı* ise topluluk katılımına yönelik güvenilirlik bakımından öne çıkmaktadır. Bununla birlikte sözleşmenin uluslararası görünürlüğü, değerliliği ve güvenilirliği üzerine yapılan bütün değerlendirmelerin merkezinde *Temsili Listenin* yer aldığını söylemeliyiz. Öte yandan listelere kaydedilecek unsurlara ait dosyaları inceleyen ve Hükümetler Arası Komiteye tavsiyede bulunan *Değerlendirme Organında* yer alan STK'lar açısından konuya bakıldığında ise, sözleşmenin özellikle kalkınmakta olan ülkelerde tabana yayılma ve toplulukların katılımı bakımından yeterli görünürlüğe ulaşmadığını itiraf etmeliyiz. Sözleşmeye taraf olan devletler açısından gruplara dağılım oldukça dengeli iken Akredite STK'ların seçim gruplarına dağılımında aynı denge ile karşılaşmamaktadır. Bu da Hükümetler Arası Komite açısından *Değerlendirme Organına* seçilecek uzman STK bulma zorluğunu ortaya çıkarmaktadır. Uzman STK havuzunun her seçim bölgesi için yeterli olmaması durumunda *Değerlendirme Organına* uzman olmayan STK'ların girmesi, böylece de alınan tavsiye kararlarının tartışılır hâle gelmesi riskini doğurmaktadır. Bunun yanında Hükümetler Arası Komitede görev alan devletlerin yeterli uzmanlığa sahip olmamaları ve dosya sunan devletlerin unsurlarını bir an evvel listelere kaydetme arzuları gibi olumsuzluklar da listelerin değerliliği ve karar süreçlerinin güvenilirliğini olumsuz yönde etkileyebilmektedir.

Anahtar Kelimeler

Somut Olmayan Kültürel Miras, Akredite STK'lar, Temsili Liste, Acil Koruma Listesi, Korumanın İyi Uygulamaları Kaydı.

ABSTRACT

The number of the State Parties to the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage adopted at the General Conference of United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, UNESCO, held in 2003 has reached 175 in 2017 and the visibility of the Convention has increased among international society. Comparing to the five former cultural heritage Conventions of UNESCO, it can be suggested that the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage was attracted considerable attention of the international community in a short time based on the indicator of increasing number of State Parties soon after the 1972 Convention. The prominent part of the visibility of the Convention in the international community is producing International Lists. The distinguished International Lists i.e. *The Representative List*, *The Urgent Safeguarding List* and *Good Safeguarding Practices* become prominent among others in that the visibility of the Convention, the valuableness of the safeguarding and the reliability towards community participation, respectively. At this point, we should mention that the Representative List locates at the centre of all assessments on the visibility, the valuableness and the reliability of the Convention. On the other hand, from the perspective of the NGOs who are the members of the *Evaluation Body*, responsible for the evaluation of the nomination files and for advising to the Intergovernmental Committee, we should mention here that the social inclusion of the Convention and the community participation are not visible enough especially in developing countries. While the distribution of the State Parties of the Convention to the groups is scattered rather homogeneously, the same adjusted distribution of the selection group of accredited NGO's cannot be seen. This causes the Intergovernmental Committee to encounter the difficulty of finding the expert NGOs for the nomination to the *Evaluation Body*. For each selection region, the possibility of an insufficient number of expert NGOs poses a risk of non-expert NGOs inclusion to the Evaluation Body which results in the introduced recommendations to become highly controversial. Moreover, the inconveniences like inadequate proficiency of the State Parties that take charge in the Intergovernmental Committee as well as the rush due to the willingness of (file submitted states towards registering their elements negatively effects the intellectual values of the lists and the reliability of decision making processes.

Key Words

Intangible Cultural Heritage, Accredited NGO's, The Representative List, The Urgent Safeguarding List, the Register of Good Safeguarding Practices.

* Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Halk Bilimi Bölümü Öğretim Üyesi, Ankara/Türkiye, ocaloguz@gazi.edu.tr

Kısa adı *UNESCO* olan *Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumunun* 32. Genel Konferansında 17 Ekim 2003 tarihinde kabul edilen *Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi*'nin IV. Bölümünü oluşturan *Uluslararası Düzeyde Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması* başlığı altında 16. Maddede İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası Temsilî Listesi, 17. Maddede *Acil Koruma Gerektiren Somut Olmayan Kültürel Miras Listesi*, 18. Maddede ise *Korumanın İyi Uygulamaları Kaydı* (Oğuz 2013: 238-239) ile ilgili temel hükümler yer almaktadır. Sözleşmenin bu üç maddesi, 12. maddede tanımlanan şekliyle ulusal ve/veya yerel düzeyde envanteri/envanterleri yapılan ve böylece ulusal düzeyde koruma altına alınmış olan ve yaşayabilirliği güvence altına alınmış sayılan Somut Olmayan Kültürel Miras (SOKÜM) unsurlarının uluslararası alana taşınmasına imkân sağlamaktadır. Bu sistemin nasıl işleyeceği ile ilgili hususlar ise, taraf devletler arasından seçimle belirlenen 24 üyeli Hükümetler Arası Komite tarafından hazırlanan ve iki yılda bir yapılan Taraf Devletler Genel Kurulunca kabul edilerek yürürlüğe giren *Uygulama Yönergesinde* (Textes fondamentaux, 2016) düzenlenmektedir. Makalede İnsanlığın Sözlü ve Somut Olmayan Kültürel Mirası Başyapıtlarının *Somut Olmayan Kültürel Miras Hükümetler Arası Komitesi Üçüncü Toplantısında* İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası Temsilî Listesine alınmasıyla başlayan listelere kayıt sürecinin onuncu yılına tesadüf eden 2017 yılında SOKÜM'ün uluslararası listelerinin sözleşmenin ve korunması hedeflenen unsurların uluslararası

alandaki görünürlüğü ve yapılan kayıtların güvenilirliği, bunlarla bağlantılı olarak devletler açısından sözleşmeye taraf olma, Sivil Toplum Kuruluşları açısından Hükümetler Arası Komite çalışmalarına akredite olma gibi ölçütlerle birlikte ele alınmakta ve bu kapsamda yaşanan sorunların neden ve sonuçları üzerinde durulmakta, kimi çözüm önerileri sunulmaktadır.

Süreçleri takip edenlerin hatırlayacağı veya UNESCO'nun Somut Olmayan Kültürel Miras Sekreteryası tarafından hazırlanan Textes fondamentaux'yu ve <http://fr.unesco.org/> adresindeki ilgili yerleri inceleyenlerin görebileceği gibi 4-8 Kasım 2004 tarihlerinde İstanbul'da gerçekleştirilen Somut Olmayan Kültürel Miras Hükümetler Arası Komitesi Üçüncü Toplantısında, 2001, 2003 ve 2005 yıllarında yapılan üç ilanla toplam sayısı 90 olan İnsanlığın Sözlü ve Somut Olmayan Kültürel Mirası Başyapıtlarının (Çalış 2010) sözleşmenin 31. maddesine göre İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası *Temsilî Listesine* dâhil etmesi, özelde *Temsilî Listeye*, genelde SOKÜM Listelerine ilk kayıtlar olarak Sözleşme tarihindeki yerini almıştır. Daha sonraki yıllarda yapılan kayıtlarla 2017 yılında yapılan 12. Hükümetler Arası Komite toplantısı sonrasında, UNESCO'nun yukarıda verilen resmî Internet sitesindeki verilere göre üç listedeki toplam unsur sayısı 470 olmuştur.¹ Bu verilerin konumuz açısından rakamsal değeri ve anlamı, 1972 tarihli *Dünya Kültürel ve Doğal Mirasın Korunmasına Dair Sözleşme* kapsamında oluşturulan *Dünya Miras Listesi*yle karşılaştırdığımız zaman daha anlaşılır hâle gelmektedir. Yine UNESCO'nun resmî Internet sitesindeki verilere göre 2-12 Temmuz

2017 tarihlerinde yapılan 41. Dünya Miras Komitesinde *Dünya Miras Listesindeki* kültürel, doğal veya karma varlık sayısı toplamda 1073 olmuştur. 1972'den 2017'ye kadar 45 yılda ve 41 Komite toplantısında ulaşılan 1073 rakamı, sözleşmenin ve *Dünya Miras Listesinin* değerliliği bakımından gerek uygulama süreçlerinde ve Dünya Miras Komitesi içinde gerekse bu süreçlerden bağımsız olarak konuyla ilgili uzmanlar arasında uzun zamandır tartışma konusu yapılmaktadır. Bu nedenle Dünya Miras Komitesi, son yıllarda bu konuyu sürekli gündeminde tutmakta ve uzmanların eleştirilerini değerlendirmektedir. Nitekim geçen yıllardaki toplantılarında olduğu gibi bu konu 2017 yılında yapılan 41. Dünya Mirası Komitesi toplantısında da gündeme alınmış ve *Temsili, Dengeli ve Güvenilir Bir Miras Listesi İçin Küresel Strateji* başlığı altında tartışılmıştır. (Bkz. <http://whc.unesco.org/archive/2017/whc17-41com-18-fr.pdf>). Sonuçta özetle, Dünya Miras Komitesi, kültür ve doğal varlıkların insanlığın ortak mirası niteliğini taşıyıp taşımadığı, coğrafi açıdan veya mirasın özelliği bakımından dengeli olup olmadığı ve bunlarla bütünleşik olarak güvenilir bir kayıt süreci ve listelemenin yapılıp yapılmadığı gibi konular üzerinden bir çeşit iç muhasebe yapmakta ve olumsuzlukları önlemeye yönelik tedbirler almaya çalışmaktadır. Ayrıca kimi durumlarda adaylık dosyalarının ön inceleme ve raporlarını yazan kültürel miraslarla ilgili olarak ICOMOS ve doğal miraslarla ilgili olarak IUCN gibi iki uzmanlık kuruluşu, bu tartışmalara etkin ve güçlü bir şekilde katılarak süreçler ve sonuçlar üzerinde yönlendirici veya belirleyici olabilmektedirler.

Her ne kadar biri somut diğeri somut olmayan iki farklı kültür alanına ait olduğu, 1972 Sözleşmesi'nde bir kültür veya doğa varlığının listeye alınması için üstün evrensel değer taşıması, buna karşılık 2003 Sözleşmesi'nde bunun tam tersine bir uygulama ile daha önce yapılmış bir listelemedeki *başyapıt* ifadesini reddederek ve *temsili* ifadesini kabul ederek² listelere kaydedilecek unsurların ilgili topluluğun veya grubun kültürel kimliğinin bir parçası ve kayıt için rızasının olmasını yeterli görmek gibi çok farklı ölçütler kullanılıyorsa da, listelerin yarattığı farkındalık, görünürlük, değerlilik ve güvenilirlik gibi bazı temel konular açısından deneyimlerin paylaşımı ve önceki uygulamaların izlenmesi süreç yönetimi açısından yararlı olabilir. Nitekim 1972 Sözleşmesi özelinde tartışılan hususların kısa sürede 2003 Sözleşmesi için de geçerli hâle geldiğini ve listelere yönelik değerlilik ve güvenilirlik gibi konuların uzmanlar arasında konuşulduğunu ve güçlü bir şekilde Hükümetler Arası Komitenin gündemine gelme sürecinin başladığını görüyoruz. Esasen sözleşmenin yürürlüğe girdiği 2006 yılından sonra yapılan olağan ve olağanüstü Hükümetler Arası Komite toplantılarında benimsenen kararlarla oluşturulan ve Taraf Devletler Kurullarında görüşülerek kabul edilen şekliyle İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası Temsili Listesine yapılacak kayıtlar hakkında tavsiyede bulunan *Alt Organ* ile *Acil Koruma Gerektiren Somut Olmayan Kültürel Miras Listesi* ile *Uygulamanın En İyi Örnekleri Listesine* yapılacak kayıtlar hakkında tavsiyede bulunan *Danışma Organı*nın süreç içinde ve gözlemlenen aksaklıklar nedeniyle kaldırılarak listelere

sunulacak bütün dosyaları incelemek üzere *Değerlendirme Organı* adıyla yeni bir uzmanlar heyetinin oluşturulması sırasında 2011 yılından bu yana listelerin değerliliği ve güvenilirliği üzerine kimi hararetli tartışmalar da yapılmamış değildir. Bu tartışmalar ve deneyimlerle Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi Hükümetler Arası Komitesinin İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası Temsilî Listesine ilk unsur yazımını gerçekleştirdiği 2008'den 2017'ye kadar listelere unsur yazım sürecinde onuncu yıla girilmiştir ve bu sürede listelere kayıtlı unsur sayısı biraz önce de ifade edildiği üzere 470'e ulaşmıştır. Sözleşmeyi uygulayanların ve bu alanda çalışan uzmanların onuncu yıl vesilesiyle 1972 Sözleşmesi'ndeki süreçlere benzer bir tartışmayı başlatması ve *Listelerin Görünürlüğü ve Güvenirliği* konusunu Hükümetler Arası Komitenin değişmeyen bir gündem maddesi hâline getirmesi değerlendirilmelidir. Nitekim Hükümetler Arası Komitenin kararı ve UNESCO Somut Olmayan Kültürel Miras Sekretaryasının da katkı ve katılımıyla 11-13 Haziran 2017 tarihlerinde Çin'in Chengdu kentinde yapılan uzmanlar toplantısının da (<https://ich.unesco.org/fr/12com-wg>) sözleşmenin uygulanması süreçlerini ele alması ve sonuçların 2017 yılında yapılacak 12. Hükümetler Arası Komite Toplantısına getirilecek olması konuyla ilgili olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmelidir. Listelere kayıt açısından 1972 ve 2003 Sözleşmeleri karşılaştırıldığında 2003 Sözleşmesi, 1972 Sözleşmesi'nin neredeyse dört katı kadar mirası listelere kaydetmiştir. Komite çalışmalarında her ne kadar son dönemlerde yıllık başvuru ve dosya sayısı, öncelikli alan ve ko-

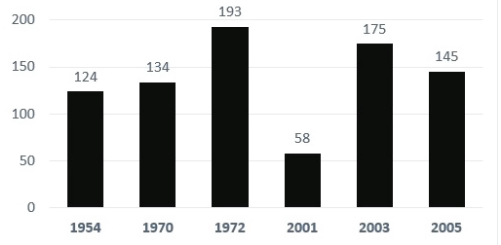
nular belirlenerek taraf devletlerce sunulan dosyaların incelenmesinde belli kısıtlamalara gidilmiş olmasına rağmen sürecin mevcut *Uygulama Yönergesi* hükümlerine göre yürütülmesi durumunda 40 yıl sonra SOKÜM listelerindeki unsur sayısının iki bini aşacağı varsayılabilir. 1972 Sözleşmesine yönelik eleştiriler, 1073 rakamının abartılı olduğu ve listeleri değersizleştirdiği, kültür ve doğa varlıklarının görünürlüğünü azalttığı yönünde iken, SOKÜM listeleri için de bu eleştirilerin başlaması ve bu yönde tartışmaların sürdürülmesi beklenmelidir. Diğer taraftan Dünya Mirası Listesine kaydedilen unsurlarla Somut Olmayan Kültürel Miras Listelerine kaydedilen unsurlar arasındaki içerik farklılığı da dikkate alınmalıdır. Somut olmayan kültürel miras unsurlarının sürekli yaratılan ve bu nedenle sürekli değişen doğası için listeleme, olumlu ya da olumsuz bir biçimde bu unsurları etkilemektedir. SOKÜM uzmanlarına göre bu etki, Dünya Mirası Listelerinde yer alan bina ve yerlerin etkilenmesinden daha büyük ve derinden bir etkilenme olacaktır (Deacon vd. 2004: 38). Son olarak 2016 yılında yapılan 11. Hükümetler Arası Komite Toplantısında listelere yapılan kayıtları ölçsüz bulan ve benzer eleştirileri dile getiren kimi ülke ve uzmanların varlığını hatırlamak gerekir. Bu tartışmalar ve kararlar UNESCO'nun resmî Internet sitesinde yer almakta (<https://ich.unesco.org/fr/11com>) yeni kurulan çalışma gruplarıyla bu sorunların giderilmesine yönelik çözüm önerileri oluşturulmaya çalışılmaktadır.

SOKÜM listeleri Sözleşme metni hazırlanırken ve sonrasında da pek çok tartışmalara neden olmuştur. Listeleme "listelenen ve listelenme-

yen miraslar” arasında bir hiyerarşi doğuracağı (Lixinski 2011), liste gibi metakültürel çıktıların kültür taşıyıcılarına odaklanmaktan ziyade hükümetlerin kendi kültürel zenginliklerini ilan ettikleri bir araç olmanın ötesine geçemeyeceği (Kirshenblatt-Gimblett 2004), bütün iyi niyetlere karşın hazine avcıları için bir alışveriş listesi olarak değerlendirilebileceği (Hafstein 2009), miraslara ilişkin bir farkındalık yaratacağı ancak Sözleşmenin SOKÜM’ün korunması ve gelecek kuşaklara aktarılması amaçlarına pek de hizmet etmeyeceği, listelemenin SOKÜM’ün sürekli değişen ve dönüşen yapısını sabitlediği, listelerin yarattığı farkındalıkla birlikte mirasların turistik ve ticari amaçlar doğrultusunda bozulabileceği gibi çekinceler listelere getirilen diğer eleştiriler arasında gösterilebilir. Bu makalede, bütün bu eleştiriler ve çekinceler akılda tutularak on yıl zarfında oluşmuş listelerin görünürlüğü, değerliliği ve güvenilirliği üzerine durulacaktır.

Listelerin güvenilirliği ve inceleme süreçleri, akredite STK’lardan altı STK ve sözleşmeye taraf olan ancak Hükümetler Arası Komite üyesi olmayan devletlerin vatandaşı olan altı uzmandan oluşan *Değerlendirme Organının* tavsiyeleri ve Hükümetler Arası Komitenin kararları üzerinden tartışılabilirse de sözleşmenin mevcudiyetinin tek başına sağladığı görünürlük ve farkındalık pek çok olumsuzluğu bertaraf etmektedir. Bu farkındalık ve görünürlüğün en somut sonucu, sözleşmeye taraf devlet sayısı üzerinden değerlendirilebilir. 2017 yılında yapılan son Genel Konferansa göre bu sözleşmeye taraf olma niteliğini taşıyan üye sayısı 195 olan UNESCO’nun 175 üyesinin bu makalenin yazıldığı Eylül

2017 tarihine kadar sözleşmeye taraf olduğu dikkate alınır, sözleşmenin uluslararası toplumdaki görünürlüğü konusunda bir sorun olmadığı, aksine olarak büyük bir ilgiyle karşılandığı değerlendirilebilir:

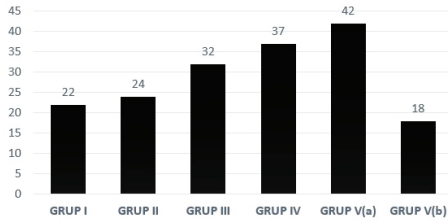

Grafik-1: UNESCO Kültür Sözleşmelerine Taraf Olan Devletler

Bu grafikte 1954 tarihli *Silâhlı Bir Çatışma Hâlinde Kültür Mallarının Korunmasına Dair Sözleşme*’ye taraf devlet sayısının 128, 1970 tarihli *Kültür Varlıklarının Kanunsuz İthal, İhraç ve Mülkiyet Transferinin önlenmesi ve Yasaklanması İçin Alınacak Tedbirlerle İlgili Sözleşme*’ye taraf devlet sayısının 132, 1972 tarihli *Dünya Kültürel ve Doğal Mirasın Korunmasına Dair Sözleşme*’ye taraf devlet sayısının 193, 2001 tarihli *Sualtı Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi*’ne taraf olan devlet sayısının 57, 2005 tarihli *Kültürel İfadelerin Çeşitliliğinin Korunması ve Geliştirilmesi Sözleşmesi*’ne taraflar sayısının 144 olduğu dikkate alınır, *SOKÜM Sözleşmesi*’nin metin ve içerik açısından uluslararası toplumun olumlu anlamda dikkatini çektiği ve ilgi uyandırdığı görülür. UNESCO’nun en görünür kültürel miras Sözleşmesi olan 1972 Sözleşmesi’nden hemen sonra ikinci sırada yer alması ve kısa sürede taraf devlet sayısını artırması önemli-

dir. Bu sonuç sözleşmenin en azından devletler arasında ciddi bir görünürlük ve değerlilik gücünün oluştuğunu ve taraf olmayı önleyecek nitelikte olumsuz bir içerik taşımadığını göstermektedir. Bu durumu sözleşmenin ihtiyaçları gören, dil ve anlatım olarak uluslararası toplumu kapsayan bir özelliğe sahip olduğu şeklinde yorumlayabiliriz.

UNESCO üyesi 195 devlet arasında 175'inin taraf olduğu bu sözleşmede devletler arasındaki farkındalığın ve sözleşmenin görünürlüğünün UNESCO'nun I. Seçim Grubunu oluşturan Batı Avrupa ve Kuzey Amerika, II. Seçim Grubunu oluşturan Doğu Avrupa, III. Seçim Grubunu oluşturan Latin Amerika ve Karayipler, IV. Seçim Grubunu oluşturan Asya Pasifik, V(a) Seçim Grubunu oluşturan Afrika ve V(b) Seçim Grubunu oluşturan Arap Devletleri açısından dağılımı, sözleşmenin coğrafi bölgeler tarafından nasıl kabul gördüğünü göstermesi bakımından önemlidir:

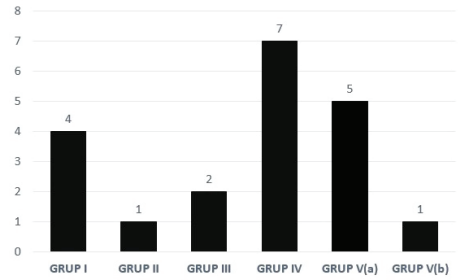

Grafik-2: SOKÜM Sözleşmesine Taraf Olan Devletlerin Seçim Gruplarına Dağılımı

Yukardaki grafik, sözleşmeye devletlerin ilgisinin UNESCO Seçim Grupları ve coğrafi dağılım açısından dengeli olduğunu, gruplardaki UNESCO üyesi devlet sayıları dikkate alındığında üzerinde durmayı gerektirecek istatistiki farkların ortaya çık-

madığını göstermektedir. Bu grafikten hareketle, Asya, Latin Amerika ve Afrika'nın sözleşmeye diğer bölgelerden daha fazla ilgi duyduğu şeklindeki kimi yaklaşımların gerçeği yansıtmadığı rahatlıkla söylenebilir.

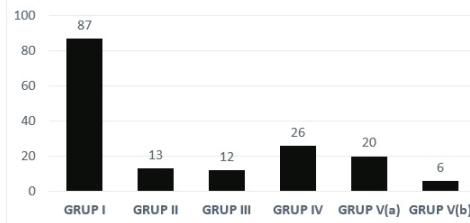
Aralarında ABD, Kanada, İngiltere ve Rusya Federasyonunun da bulunduğu 20 devlet henüz sözleşmeye taraf olmamıştır. Bu devletler arasında 2003 yılındaki Genel Konferans sırasında sözleşmeye olumsuz oy verenler olduğu gibi olumlu oy verenler veya çekimser kalanlar da vardır. Örneğin bu devletlerden Rusya Federasyonu, süreç içinde daha önce başyapıt ilan edilen Yakut Kahramanlık Destanı Olonko'nun koruma durumu ile ilgili periyodik raporunu 2016 yılında SOKÜM Sekreteriyasına sunmak suretiyle sözleşmeye ve koruma sürecine olumlu yaklaştığını göstermiştir:

Grafik-3: SOKÜM Sözleşmesine Taraf Olmayan Devletlerin Seçim Gruplarına Dağılımı

Sözleşmeye taraf olma bakımından bölgelere, seçim gruplarına ve ülkelerin iktisadi kalkınmışlıklarına göre dengeli olan bu dağılım, ne yazık ki sözleşme süreçlerine sivil toplum, ilgili topluluk ve uzman katılımı ile ilgili diğer grafiklerde görülmemektedir. Örneğin listelere unsur yazım süreci-

nin başlangıcında *Temsilî Liste* dışındaki adaylık dosyalarını incelemek ve Hükümetler Arası Komiteye tavsiye nitelikli görüş vermek üzere kurulan ve bağımsız uzmanlardan sözleşmeye akredite olmuş olan STK'lardan meydana gelen *Danışsal Organ* ile 2014 yılında Taraf Devletler Genel Kurulunda alınan kararlar faaliyete geçen ve listelere sunulan bütün dosyaları incelemek ve Hükümetler Arası Komiteye tavsiyede bulunmak üzere kurulan *Değerlendirme Organının* oluşumunda gerekli olan akredite STK'lar grafiğinde UNESCO seçim grupları arasında dengeli bir dağılımdan söz etmek mümkün değildir:

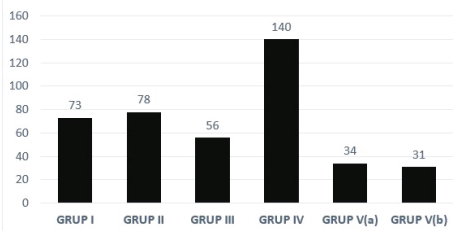
Grafik-4: Akredite STK'ların UNESCO Seçim Gruplarına Dağılımı

Grafikte görüldüğü gibi, sözleşmeye taraf devlet sayısı 22 olan Batı Avrupa ve Kuzey Amerika Grubunun akredite STK'sı 87'dir. Buna karşılık sözleşmeye taraf devlet sayısı 42 olan Afrika'nın akredite STK'sı ise 20'dir. Bu grafik sözleşmeye taraf olma açısından devletlerce gösterilen ilginin STK'larla ilgili grafiklere yansımadağını ortaya koymaktadır. Bu konu öncelikle sözleşmeye yönelik olarak sivil toplumda ve topluluklarda ortaya çıkan bir farkındalık sorunu olarak okunabileceği gibi, yerel ve ulusal STK'ların mali, hukuki veya uzmanlığa dayalı yetersizlikler nedeniyle

uluslararası alanda görünür olamadıkları şeklinde de yorumlanabilir ki ikinci hususun daha fazla öne çıktığı görüşümdedir. Bu durum, SOKÜM'ün uluslararası her üç listesi hakkında Hükümetler Arası Komiteye tavsiyede bulunan 12 kişilik *Değerlendirme Organının* altı üyesinin seçildiği akredite STK havuzunda unsurlar ve bölgeler açısından uzmanlıklara dayalı temsilde bir dengesizlik olduğu, bunun da dosya inceleme ve tavsiye sürecinin güvenilirliğini tartışılır hâle getireceği öngörülebilir. *Değerlendirme Organına* seçilen altı STK, her seçim grubuna dengeli olarak dağılmış olsa da, seçeneğin azlığı nitelik sorununu da beraberinde getirebilmektedir. Nitekim 2016 yılında yapılan Hükümetler Arası Komite toplantısında, Komite üyeleri *Değerlendirme Organının* pek çok tavsiyesini yerinde bulmamış ve özellikle listelere "kayıt" yönünde *Değerlendirme Organının* tavsiyelerinin hilafına kararlar almıştır. Bu kararlarda her ne kadar Hükümetler Arası Komite üyesi devletlerin uzmanlığa ve dosyanın niteliğine dayalı olmayan ikili diplomatik ilişkiler gibi farklı değerlendirmelerinin de etkili olduğu söylenebilirse de, bu yorumun aksine olarak yetkin ve güvenilir bir inceleme sürecinin oluşmadığı da öne sürülebilir. Bu bakımdan *Değerlendirme Organı* için yapılacak seçimlerde, akredite STK'ların oluşturduğu havuzun uzmanlık alanları ve coğrafi dağılım açısından seçim yapmaya imkân tanıyacak büyüklükte olması gerekmektedir. Bunun için de sözleşmenin selameti açısından kalkınmakta olan ülkelerde STK'lara yönelik mali veya fikrî teşvik ve katkıların sağlanması, uzman

yetiştirmelerinin ve bu uzmanların toplantılara iştiraklerinin önündeki engellerin kaldırılması sağlanmalıdır.

Sözleşme metninin yazım sürecinde, İnsanlığın Sözlü ve Somut Olmayan Başyapıtları İlan Programının etkisiyle İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası Temsilî Listesi önemli ve birincil olarak algılanmış ve düzenlemeler ona göre yapılmıştır. Öte yandan sözleşmenin ikincil listesi biraz da 1972 Sözleşmesi'ndeki *Tehlike Altındaki Dünya Miras Listesinin* etkisiyle *Acil Koruma Gerektiren Somut Olmayan Kültürel Miras Listesi* olarak adlandırılmıştır. *Uygulama Yönergesinin* hazırlık sürecinde Hükümetler Arası Komitede bu durum eleştirilmiş ve sözleşmenin asıl hedefinin *Temsilî Liste* olmadığı, öncelikle korunması gerekenin *Acil Koruma Listesi* olduğu vurgulanmıştır. Benimsenen bu görüş doğrultusunda sözleşmenin 16. Maddesinde yer verilen *Temsilî Liste*, *Uygulama Yönergesinde* geriye atılmış, 17. Maddedeki *Acil Koruma Listesi* öne çekilmiştir. Hükümetler Arası Komitedeki bu öncelik değişikliği uluslararası toplumda karşılık bulmamış, *Temsilî Liste* önemini, önceliğini ve görünürlüğünü bugüne kadar sürdürmüştür:

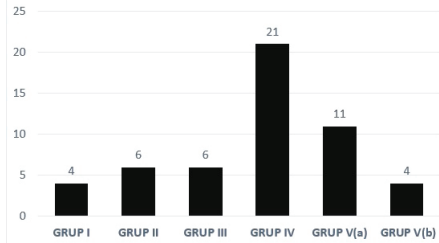

Grafik-5: İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası Temsilî Listesi³

Grafikten de görüleceği gibi listelerdeki toplam 470 unsurdan 399'u *Temsilî Listede* yer almaktadır. Bu da sözleşmenin uluslararası farkındalığının *Temsilî Liste* üzerinden gerçekleştiğini açık bir şekilde göstermektedir. Buna karşılık, *Temsilî Listenin* coğrafi dağılım açısından dengeli olduğunu söyleyemeyiz. Çin, Japonya ve Kore'nin yer aldığı Asya- Pasifik ülkelerini oluşturan Dördüncü Grup, 140 unsurla öne çıkarken, en fazla taraf devlete sahip Afrika Grubunun Listede 34 unsurunun olduğu görülmektedir. Bu yönüyle *Temsilî Listenin* sözleşmeye taraf devletler arasında dengeli bir dağılım göstermediği, ulusal envanter ve akabinde adaylık dosyası hazırlama bakımından yaşanan uzmanlığa yönelik zorluklar nedeniyle Afrika, Latin Amerika ve Arap devletlerinin geride kaldığı görülmektedir. 4-8 Kasım 2008 tarihlerinde İstanbul'da toplanan Üçüncü Hükümetler Arası Komite, *Temsilî Liste*'ye sunulan adaylık dosyalarını incelemek üzere seçim gruplarına göre yapılan dağılımla Hükümetler Arası Komite üyesi altı ülkenin uzmanlarından oluşan *Alt Organ* kurmuş, bu inceleme sürecine bağlı olarak *Temsilî Listeye* ilk yazımlar ise 2009 yılında yapılan Dördüncü Olağan Hükümetler Arası Komite Toplantısı'nda gerçekleşmiştir. Bu dönemde *Uygulama Yönergesinde* dosya sunumuna yönelik bir kota veya sınır olmaması ve bu uygulamanın 2010 yılında da devam ettirilmesi nedeniyle, sözleşme süreçlerini yakinen takip eden Japonya, Çin ve Kore bu iki yıl içinde diğer devletlerden daha fazla sayıda adaylık dosyası sunmuş ve daha fazla unsurlarının *Temsilî*

Listeye girmesini sağlamışlardır. Bu durum sonraki dönemde Hükümetler Arası Komitede ele alınmış ve dosya sunmada öncelikleri ve yıllık kotaları belirleyen yeni kararlar alınmıştır. İki yılda bir toplanan ve Hükümetler Arası Komite kararlarını değerlendiren Taraf Devletler Genel Kurulunca da benimsenen bu ölçütlerden sonra coğrafi bölgeler ve seçim grupları açısından daha dengeli bir listeleme süreci başlamıştır.

*Temsilî Listede*ki bu duruma karşılık *Acil Koruma Listesine* ilginin düşük olduğu, bu listenin sözleşmeye ve korumaya yönelik farkındalık oluşturmada yetersiz kaldığı görülmektedir:

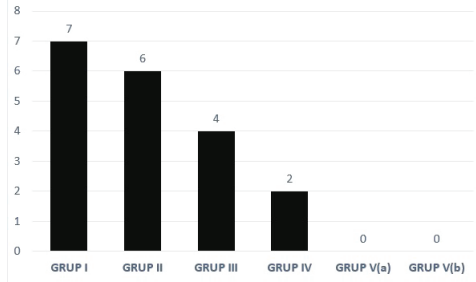
Grafik-6: Acil Koruma Gerektiren Somut Olmayan Kültürel Miras Listesi

Bu grafikten de anlaşılacağı üzere Hükümetler Arası Komite ve Taraf Devletler Genel Kurulunca önemsenen ve öne çıkarılan *Acil Koruma Gerektiren Liste*, sözleşmeye taraf devletlerde istenen ilgiye ve etkiye sahip olamamaktadır. Bunun birinci nedeni *Temsilî Liste* ile *Başyapıtlar* arasında geçmişte kurulmuş ilginin algı düzeyinde devam etmesi, ikincisi ise *Acil Koruma Gerektiren Liste* ile 1972 Sözleşmesi'ndeki *Tehlike Altındaki Miras Listesi* arasında kurulan koşutluk ilişkisidir. Sözleşmenin yönetim organları böyle bir ilişkinin bulunmadığını

açık bir dille belirtiyor, belirlenen ölçütler de bu yönde bir ifade taşıyorsa da, özellikle mali kaynakları iyi devletler, miraslarını ulusal düzeyde koruyamama algısı yarattığını varsaydıkları bu listeye kayıt yaptırmada isteksizlik göstermektedirler. Bu listenin dosya sunma öncelikleri ve kotalar nedeniyle son dönemde *Temsilî Listede*ki unsur sayısı fazla olan devletlerce dikkate alınmaya başlandığı, bunun da değerlilik ve güvenilirlikten öte acil koruma fikrinin güç kazanması bakımından taşıdığı önem vurgulanabilir. Öte yandan *Acil Koruma Gerektiren Listeye* dosya sunma hazırlıklarının sözleşmenin uluslararası yardım düzenlemeleri kapsamında tutulması kalkınmakta olan ülkelerin bu listeye eğilimini ve ilgisini artırmaktadır. Bu listenin özünde yer alan kaybolma tehlikesi ifadesini, ülkelerindeki kimi toplulukların nüfus olarak çok düşük oranlarda olduğu ve kültürlerinin de yok olmakta olduğu algısını oluşturmak için kimi devletlerce başvurulabilecek bir yöntem olması tehlikesini de dosyaları inceleme süreçlerinde göz önüne almak gerekmektedir.

SOKÜM'ün üçüncü uluslararası listesi, mirasın mevcudiyeti, topluluk tarafından korunması, ulusal envantere ve uluslararası listelere kayıtdan daha farklı bir yaklaşım gerektiren *Korumanın İyi Uygulamaları Kaydıdır*. 2015 yılına kadar başyapıtlar adlandırmasının muhtemel etkisiyle *Uygulamanın En İyi Örnekleri Kaydı* olarak adlandırılan bu liste, ilgili topluluk, uzmanlar ve kurumlar arası işbirliği ile korunması hedeflenen

unsurun nasıl korunduğu, korumada sağlanan başarının nasıl elde edildiği ve sürdürülebilir bir korumanın başarılıp başarılmadığı gibi sorulara olumlu cevap verebilen dosyalar arasından seçilmektedir. Bu da koruma konusunda ulusal mevzuat oluşturma, kaynak aktarma, uygulamaya yönelik plan ve proje geliştirme, koruma bilincini topluluk arasında güçlendirme gibi pek çok konuda ön almış veya yol almış olmayı gerektirmektedir. Sözleşmeye taraf olan kalkınma yolundaki pek çok devletin henüz ulusal envanterlerini tamamlamadıkları, konuyla ilgili yeterli miktarda uzmana sahip olamadıkları, koruma konusuna yeterli kaynak aktarmada zorlandıkları gibi pek çok faktör dikkate alındığında uluslararası toplumda bu liste için henüz yeterli dikkat ve birikimin oluşmadığı söylenebilir. Bununla birlikte grafik üzerinden bir yorumlamaya gidecek olursak mali yönden kalkınmış, SOKÜM uzmanlığı bakımından birikim sağlamış, ulusal mevzuatında konuyla ilgili düzenlemeleri gerçekleştirmiş ülkelerin listedeki unsurları sayıca yetersiz olsa da öne çıktığı görülmektedir. Bu yönüyle Birinci Gruptaki Batı Avrupa ülkelerinin grafikteki görünürlüğü anlam kazanmaktadır. Bu listeye sunulan adaylık dosyalarının geçirdiği ulusal süreçlerin sözleşmenin ilgili topluluklar nezdinde görünürlüğüne katkı sağladığı ve böylece koruma süreçlerine topluluk katılımına yönelik güvenirlilik duygusunu güçlendirdiği söylenebilir.

Grafik-7: Korumanın İyi Uygulamaları Kaydı

Sonuç olarak yukarıdaki grafikleri *Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi*'nin listelerinin görünürlüğü, değerliliği ve güvenilirliği bakımından topluca yorumlayacak olursak, uluslararası toplumun varlığı, amacı ve hedefleri bakımından sözleşmeyi benimsediğini ve süreçlere katılma yönünde iradesini ortaya koyduğunu göstermektedir. UNESCO üyesi 195 devletten 175'i 2003 ile 2017 yıllarını içine alan 14 yıl gibi kısa bir sürede iç hukukundaki bütün süreçleri tamamlayarak sözleşmeye taraf olmuştur. Sözleşmeye henüz taraf olmayan devlet sayısı Aralık 2017 itibarıyla 20'dir. Sözleşmeye taraf olan devletlerin coğrafi dağılımındaki dengeli durum taraf olmayanlar için de benzer bir grafik göstermektedir. Bu devletlerin iç hukukları, özel durumları veya sözleşmeye yönelik tutumları birbirinden farklı olabilmektedir. Bu sebeple neden taraf olmadıklarına yönelik tek tek yapılacak analizlerin bir anlamı olsa da toplu bir değerlendirmenin yerinde olmayacağı görüşündeyim. Buradan hareketle sözleşmenin içeriği ve buna dayalı olarak listelerin görünürlüğü açısından son derece olumlu ve başarılı bir sürecin devam ettiği söylenebilir.

Sözleşmeye taraf olma yönündeki bu farkındalık ve olumlu seyir, ne yazık ki bir anlamda ilgili toplulukların temsil kuruluşları olan STK'larda karşımıza çıkmamaktadır. *Uygulama Yönergesinde* belirtilen ölçütlere uyarak akreditasyon sürecini tamamlayan STK'ların ilgili grafiğe yansıyan seçim gruplarına göre dağılımına bakıldığında sözleşmenin görünürlüğü, değerliliği ve güvenilirliği bakımından olumsuz bir durum ortaya çıkmaktadır. STK'ların büyük çoğunluğunun Batı Avrupa ve Kuzey Amerika ülkelerinin oluşturduğu Birinci Grupta toplanması, özellikle Arap Grubu ve Latin Amerika'da görülen STK azlığı, sivil toplumun ve ilgili toplulukların ulusal veya uluslararası düzeyde koruma süreçlerine etkin katılımını sorgulamamızı gerektirmektedir. Ayrıca Birinci Gruptaki STK'ların da birkaç ülkede toplandığı dikkate alınırsa küresel anlamda sözleşmenin sivil toplumda ve ilgili topluluklarda görünürlüğü ve değerliliği ile adaylık dosyalarına yönelik inceleme süreçlerinin güvenilirliği, taraf olma durumundan ayrı olarak ele alınmalıdır. Gerek uluslararası üç listeye sunulan adaylık dosyalarını, gerekse yüz bin ABD Dolarını aşan Uluslararası Yardım taleplerini inceleyen ve Hükümetler Arası Komiteye tavsiyede bulunan *Değerlendirme Organu*, genel ve tematik anlamda uzmanlık birikimi yanında, bölgelelere ve seçim gruplarına göre dengeli bir dağılıma sahip olan STK'lar arasından seçilmesi gerekmektedir. Bu sağlanamadığı zaman *Değerlendirme Organu*ndan güvenilir tavsiyeler almak mümkün olamayacaktır. Son iki yıldır bir iki seçim grubunda bu sorun

yoğun bir şekilde yaşanmakta, neredeyse bu gruplarda Hükümetler Arası Komite tarafından yapılacak yıllık seçimlere katılacak STK bulunmamaktadır. Böyle bir durum ise, inceleme ve tavsiye süreçlerinin güvenilirliğini tehlikeye düşürmektedir. Öte yandan uzmanların ve STK'ların yetersizliğine yönelik oluşacak algı ise, listelere miraslarını bir an önce yazdırmak isteyen aday ülkeleri Hükümetler Arası Komite üyeleri nezdinde girişimlerde bulunmaya, *Değerlendirme Organu*nun tavsiyelerinin hatalı olduğu tezini savunmaya ve dosyaları için kayıt kararı almaya yöneltmektedir. Bu tür bir uygulama ise uzun vadede hem sözleşmenin, komitenin ve listelerin hem de uzmanların ve STK'ların güvenilirliğini ve değerliliğini sorgulanır hâle getirecektir. Nitekim 2016 yılında yapılan 11. Hükümetler Arası Komite Toplantısı'nda *Değerlendirme Organu*nun konunun uzmanları açısından gerekçeleri çok açık olan ve çoğu beş kriterden üç, dört hatta beşi açısından da olumsuz olan tavsiye kararlarının Hükümetler Arası Komite tarafından beşte beş olumluya çevrilmesi, ciddi tepkilere sebep olmuş ve söz alan kimi ülkeler ve uzmanlar, listelerin *Wikipediaya* döndüğünü ve değersizleştiğini savunmuşlardır.⁴ Bu tartışmaların önüne geçmek üzere sözleşmeye akredite STK'ların seçim grupları ve coğrafi bakımdan dengeli bir dağılıma kavuşması sağlanmalıdır. Buna dayalı olarak da Hükümetler Arası Komite tarafından yetişmiş uzmanlar ve güçlü STK'lar *Değerlendirme Organu*na seçilmeli, Komite üyelerince de ciddi ve herkesçe kabul edilebilir bir hata olmadıkça sırf listelere bir an evvel

kayıt amaçlı olarak *Değerlendirme Organının* tavsiyesi hilafına kararlar alınmamalıdır.

Her ne kadar ikisi *liste* biri de *ka-yıt* olarak adlandırılan ve sözleşmenin uluslararası görünürlüğüne sağlayan önemli bir koruma mekanizması varsa da yukarıda özetlenen tartışmalar, büyük oranda İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası Temsilî Listesinde ortaya çıkmaktadır. Sözleşmenin üç listesindeki toplam 470 unsurun 19'u *Korumanın İyi Uygulamaları Kaydında*, 52'si *Acil Koruma Gerektiren Somut Olmayan Miras Listesinde* yer alırken, 399 unsur ise İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası Temsilî Listesinde kayıtlıdır. Bu listenin imajı ve avantajlı durumu, sözleşme ile ilgili pek çok tartışmanın ve sürecin buradan yürütülmesine neden olmaktadır. Bu sebeple de listeler üzerinden sözleşmenin görünürlüğü, değerliliği ve güvenilirliği hakkında yapılan yorumlar, büyük oranda bu listeye yapılan kayıtlar, reddedişler veya ertelemeler üzerinden yürütülmektedir. Geçmişte böyle olduğu gibi gelecekte de bu listenin Hükümetler Arası Komite çalışmalarında ve sözleşme süreçlerinde ağırlıklı bir yere sahip olacağı anlaşılmaktadır. *Uygulama Yönergesinde* belirtilen dosya inceleme süreçleri ve önceliklerine göre, listelerdeki miras sayısı belirlenen kotalara göre diğer ülkelerden fazla olan devletlerin *Temsilî Listeye* sundukları yeni dosyaların incelenmesi bir veya duruma göre iki yıl ötelenen bile, diğer listelere dosya sunmayı tercih etmemeleri bu listenin görünürlük ve değerlilik gücünü göstermektedir. Ancak, adaylık dosyalarında görülen

ve *Değerlendirme Organı* tarafından sıklıkla vurgulanan ilgili topluluğun katılımı ve rızası bakımından ortaya çıkan sorunlar, sözleşmenin ve unsurun topluluktaki görünürlüğü, hazırlanan dosyanın katılım açısından güvenilirliği ve elde edilen sonuçların değerliliği konularını düşünmemizi gerektirmektedir. Sözleşmenin lafzına ve ruhuna göre somut olmayan kültürel mirasın korunması ve gelecek kuşaklara aktarımı için bütün süreçlere topluluğun gönüllü katılımı ve koruma süreçlerine yönelik rızası esastır. Başta envanter hazırlama süreçleri olmak üzere topluluğun dosya hazırlama süreçlerine etkin katılımı, çoğu zaman sunulan dosyadan anlaşılama-makta veya belirsiz kalmaktadır. Gerek Değerlendirme Organının gerekse Hükümetler Arası Komitenin sözleşmenin görünürlüğü ve listelerin değerliliği ve güvenilirliği bakımından bu konuda kuralları tavizsiz uygulamaları, yetersizlikler varsa tedbir alınması için süreç başlatmaları önem taşımaktadır. Bu noktada kayıtlı unsur sayısı az olsa da *Acil Koruma Gerektiren Somut Olmayan Kültürel Miras Listesi* özelinde topluluk katılımının koruma sürecinin başarısı ve önerilen koruma planlarının güvenilirliği açısından son derece önemli olduğunu da ifade etmeliyiz. Öte yandan *Korumanın İyi Uygulamaları Kaydında* görülen topluluk katılımı, değerlilik ve güvenilirlik bakımından kayda değer olsa da taraf devletlerin iki liste ve bir kayıt arasından sadece birine yani *Temsilî Listeye* odaklanmaları, *Değerlendirme Organının* tavsiye kararı olumsuz olsa da, ikili ilişkilerle Hükümetler Arası Komite üyelerini ikna ederek dosya-

larının listeye kaydını sağlamaya çalışmalarını, bir yandan listedeki unsur sayısını artırmakta ve listeyi değersizleştirmekte diğer yandan da *Değerlendirme Organında* ve *Hükümetler Arası Komite*de adaylık dosyası inceleme süreçlerini anlamsızlaştırmaktadır. Bu da sözleşmenin ve listelerin görünürlüğünü, değerliliğini ve güvenilirliğini azaltmakta ve sürdürülebilirliğini tehlikeye atmaktadır.

NOTLAR

- 1 Makaledeki unsur sayılarına yönelik rakamlar, ilk yazım tarihinde 11. Hükümetler Arası Komite sonuçlarını içermekte iken derginin basım sürecinde 4-9 Aralık 2017 tarihlerinde yapılan 12. Hükümetler Arası Komite sonuçlarına göre güncellenmiştir.
- 2 V. Hafstein, 2003 yılında Hükümetlerarası Uzmanlar Toplantısında Karayiplerin önerdiği Somut Olmayan Kültürel Mirasın Uluslararası Kaydı, Japonya ve taraftarlarının Başyapıtlar veya Hazine Listesi önerilerinin karşısında İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası Temsili Listesi adlandırmasının benimsendiğine dikkat çeker. İsim konusundaki bu uzlaşmanın, listelemeyi hâlâ Sözleşmenin merkezî uluslararası araçlarından biri yaptığını, seçme prensibini sürdürdüğünü, yine de hazine ve başyapıtlar kelimelerini ziyadesiyle yüklediğini vurgular (Hafstein 2009: 107).
- 3 Temsili listede yer alan çok uluslu dosyalar nedeni ile bir unsur aynı anda birden fazla ülke ve gruba ait olabilir. Ayrıntılar için <https://ich.unesco.org/en/lists> sitesine bakılabilir.
- 4 Wikipedia benzetmesi, 11. Hükümetler Arası Komite Toplantısında Belçikalı uzman Marc Jacobs tarafından dile getirilmiştir. Jacobs, Komite üyelerinin birlikte yaptıkları kuralları takip etmeleri ve kriterler üzerine bir uzlaşma sağlamaları gerektiğini söylemiştir. Değerlendirme Organı bir somut olmayan kültürel miras unsuruna ilişkin dosyanın kriterleri karşılamadığını düşünüyorsa o unsurun listeye dâhil edilmemesi gerektiğini adil olanın bu olduğunu savunmuştur. Ona göre bu düşünce, son Komite Toplantısı'nda (2016) azınlık pozisyonunda kalmıştır. <https://ich.unesco.org/fr/11com>

KAYNAKÇA

- Çalış, Sunay, *UNESCO ve İnsanlığın Sözlü ve Somut Olmayan Mirası Başyapıtları ve Kültür Politikalarına Etkisi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2010.
- Deacon, Harriet, Dondolo, Luyuvo, Mrubata, Mbulelo ve Sandra Prosalendis. *The Subtle Power of Intangible Heritage Legal and Financial Instruments for Safeguarding Intangible Heritage*. HSRC Publishers, 2004.
- Hafstein, Valdimar Tr. "Intangible Heritage as a List From Masterpieces to Representation." *Intangible Heritage* (ed. Laurajane Smith ve Natsuko Akagawa). Routledge. 2009: 93-112.
- <https://ich.unesco.org/fr>, Erişim Tarihi: 10 Ekim 2017.
- <https://ich.unesco.org/fr/11com>, Erişim Tarihi: 10 Ekim 2017.
- <https://ich.unesco.org/fr/12com-wg>, Erişim Tarihi: 10 Ekim 2017.
- <http://whc.unesco.org/archive/2017/whc17-41com-18-fr.pdf>, Erişim Tarihi: 10 Ekim 2017.
- Kirshenblatt-Gimblett, Barbara. "Intangible Heritage as Metacultural Production." *Museum International*. 56. 2004. 1-15.
- Lixinski, Lucas. (2011). "Selecting Heritage: The Interplay of Art, Politics and Identity." *European Journal of International Law*. 22. 2011: 81-100.
- Oğuz, M. Öcal, *Somut Olmayan Kültürel Miras Nedir?*, Ankara: Geleneksel Yayıncılık, 2013.
- Textes fondamentaux de la Convention de 2003 pour la sauvegarde du patrimoine culturel immatériel*, UNESCO Yayını, 2016. (Elektronik nüsha için bakınız: <https://ich.unesco.org/fr/textes-fondamentaux-00503>)